

ЖУРАВЛЬОВА Олена – доктор психологічних наук, доцент, професор кафедри загальної та клінічної психології, Волинський національний університет імені Лесі Українки, просп. Волі, 13, Луцьк, Україна, індекс 43025 (zhuravlova.olena@vnu.edu.ua)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4889-0239>

КУЛЬЧИЦЬКА Анна – кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри педагогічної та вікової психології, Волинський національний університет імені Лесі Українки, просп. Волі, 13, Луцьк, Україна, індекс 43025 (zhuravlova.olena@vnu.edu.ua)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1350-6556>

ІСТОРІЯ КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЇ ФЕНОМЕНУ ПСИХОТРАВМИ В ПСИХОЛОГІЧНІЙ ПРАКТИЦІ

Анотація. *Метою наукової статті є історико-психологічний аналіз концептуалізації феномену психотравми в межах становлення психологічної науки та практики. У статті висвітлено етапи розвитку уявлень про психологічну травму – від ранніх психоаналітичних підходів до сучасних інтегративних моделей. Особливу увагу приділено трансформації трактувань поняття психотравми під впливом історичних, соціокультурних та науково-методологічних факторів.*

Методологія дослідження ґрунтується на застосуванні історико-генетичного, порівняльного, структурного аналізу наукових джерел. Здійснено систематизацію концепцій провідних дослідників (З. Фрейда, К. Юнга, О. Ранка, Д. Калшеда, П. Левіна, Б. ван дер Колка, Дж. Герман та ін.), а також виокремлено ключові етапи у розвитку уявлень про психотравму у психології ХХ–ХХІ століть. Водночас проаналізовано еволюцію діагностичних класифікацій, що позначилася на поглибленні розуміння посттравматичних розладів.

Наукова новизна роботи полягає у комплексному представленні етапів осмислення феномену психологічної травми крізь призму міждисциплінарного підходу. Уперше в українській науковій практиці проведено системний аналіз класичних і сучасних підходів до визначення психотравми з урахуванням концептів колективної, первинної та вторинної травми. Акцентовано увагу на інтеграції психоаналітичних, когнітивно-поведінкових, тілесно-орієнтованих і соціокультурних підходів до інтерпретації та подолання наслідків травматичного досвіду.

Висновки. У висновках зазначено, що сучасна концептуалізація психотравми вийшла за межі інтраіндивідуального трактування й набуває міжособистісного, соціального та культурного виміру. Обґрунтовано необхідність подальшого розвитку міждисциплінарних моделей травми, які поєднують нейробіологічні, психологічні, соціальні та гуманітарні компоненти. Також підкреслюється, що актуалізація травматичної тематики у зв'язку з війною в Україні зумовлює запит на поглиблення теоретико-методологічної бази для психотерапевтичної допомоги населенню.

Таким чином, запропоноване дослідження є внеском у розвиток психотравматології як міждисциплінарної галузі, що має критично важливе значення для клінічної, кризової та військової психології.

Ключові слова: психотравма, історія концептуалізації, інтегративна модель.

ZHURAVLOVA Olena – Doctor of Psychological Sciences, Associate Professor, Professor at the Department of General and Clinical Psychology, Lesya Ukrainka Volyn National University, 13, Voli Ave., Lutsk, Ukraine, postal code 43025 (zhuravlova.olen@vnu.edu.ua)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4889-0239>

KULCHYTSKA Anna – Candidate of Psychological Sciences, Associate Professor, Associate Professor at the Department of Pedagogical and Age Psychology, Lesya Ukrainka Volyn National University, 13, Voli Ave., Lutsk, Ukraine, postal code 43025 (kulchytska.anna@vnu.edu.ua)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1350-6556>

THE HISTORY OF THE CONCEPTUALIZATION OF THE PHENOMENON OF PSYCHOLOGICAL TRAUMA IN PSYCHOLOGICAL PRACTICE

Abstract. *The aim of this paper is to provide a historical and psychological analysis of the conceptualization of the phenomenon of psychological trauma within the development of psychological science and practice. The article outlines the evolution of understandings of trauma – from early psychoanalytic approaches to contemporary integrative models. Special attention is given to how interpretations of trauma have changed under the influence of historical, sociocultural, and methodological factors.*

Methodology. *The study employs historical-genetic, comparative, structural, and content analysis of scientific literature. The concepts of prominent theorists (S. Freud, C. Jung, O. Rank, D. Kalsched, P. Levine, B. van der Kolk, J. Herman, among others) are systematized, and key stages in the conceptual development of trauma in 20th and 21st-century psychology are identified. The evolution of diagnostic classifications is also discussed in relation to deepening understandings of trauma-related disorders.*

Scientific novelty. *The novelty of the work lies in its comprehensive presentation of the stages of trauma conceptualization through an interdisciplinary lens. For the first time in Ukrainian academic discourse, a systematic analysis of classical and contemporary approaches to trauma is conducted, including concepts such as collective, primary, and secondary trauma. The article emphasizes the integration of psychoanalytic, cognitive-behavioral, somatic, and sociocultural approaches to interpreting and addressing the consequences of traumatic experience.*

Conclusions. *The study concludes that modern conceptualizations of psychological trauma have moved beyond intrapersonal definitions to encompass interpersonal, social, and cultural dimensions. The need for further development of interdisciplinary trauma models that integrate neurobiological, psychological, social, and humanitarian aspects is substantiated. Furthermore, the increasing relevance of trauma-related research in the context of the war in Ukraine highlights the necessity of expanding the theoretical and methodological foundations for providing psychological assistance to affected populations.*

This study contributes to the advancement of psychotraumatology as an interdisciplinary field of critical importance in clinical, crisis, and military psychology.

Key words: *psychological trauma, history of conceptualization, integrative model.*

Постановка проблеми. Феномен психологічної травми є одним із ключових напрямів досліджень у сучасній психології через його значний вплив на функціонування людини в повсякденному житті. Травматичний досвід може призводити до серйозних емоційних, когнітивних і поведінкових наслідків, що актуалізує окреслену тему як у теоретичному, так і в практичному контексті.

Аналіз досліджень. Численні дослідження вказують на те, що стресогенні події з травматичним потенціалом є поширеними серед населення в цілому (Lis-Turlejska, 2005; Norris, Slone, 2007). Однак чітких висновків щодо частоти їхнього реального прояву бракує. Ранні наукові розвідки в США продемонстрували, що травматичні події та посттравматичні розлади трапляються рідко, приблизно в 1% населення (Helzer, Robins, McEvoy, 1987). Однак протягом багатьох років спостерігається систематичне стрімке зростання кількості зафіксованих діагнозів, пов'язаних із травматичними подіями, що може зумовлюватись як реальним посиленням їх впливу (наприклад, внаслідок цивілізаційних, технологічних і соціальних змін), так і прогресом у методології дослідження вказаного феномену. У західних країнах, за оцінками

дослідників, частка людей, які пережили принаймні одну травматичну подію протягом життя, коливається від 25 до 92% серед чоловіків і від 18 до 87% серед жінок (Breslau et al., 1998). У США ці відсотки становлять 60,3% для чоловіків і 51,3% для жінок (Kessler, Sonnega, Bromet, Hughes, Nelson, 1995).

На жаль, в Україні бракує точних статистичних даних щодо поширеності травматичних подій серед населення. Однак наявні результати досліджень чітко вказують на їхній значний вплив на психічне здоров'я українців.

Так, згідно з інформацією, опублікованою Міністерством охорони здоров'я України, кількість людей з діагнозом «посттравматичний стресовий розлад» (ПТСР) зросла зі 3 167 випадків у 2021 році до 7 054 у 2022 році, а станом на 2023 рік такий діагноз було поставлено вже 12 024 пацієнтам.

Зауважимо, що згідно з науковими даними ПТСР може розвинутися приблизно лише у 12–20% осіб, які пережили або стали свідками травматичної події.

Таким чином, зростання числа людей, які переживають деструктивні наслідки травми унаслідок як індивідуального досвіду, так і глобальних подій посилює увагу науковців до сутності цього поняття та супроводжується представленням широкого спектра досить часто неузгоджених, дефініцій. Це пов'язано як з тим, що різні школи та наукові течії зосереджують увагу лише на окремих аспектах явища, які вони вважають ключовими, так і зі складністю та суб'єктивною природою травматичних переживань, які важко піддаються однозначній класифікації чи узагальненню.

Мета – здійснити теоретичний аналіз підходів до концептуалізації поняття психологічної травми в науковій літературі.

Виклад основного матеріалу. Термін «травма» походить від давньогрецького слова *trauma*, що означає «рана». Спочатку це слово використовувалося суто для позначення фізичних ушкоджень тіла. Однак із часом його значення поширилось і на психічну сферу особистості.

Дуже важливу роль на початкових етапах вивчення цього феномену відіграв З. Фрейд. Науковець розпочав свої дослідження з аналізу симптомів істерії, психічного захворювання, що характеризується різноманітними соматичними симптомами без чіткої фізіологічної основи.

Науковець зауважив, що прояви істерії, як-от параліч, судоми, сенсорні розлади або амнезія, є символічним вираженням пригнічених емоцій, пов'язаних із травматичними подіями минулого. У процесі лікування пацієнтів З. Фрейд разом із колегою Ю. Брейером розробив метод, відомий як «катарсис», або очищення, який передбачає вербалізацію пригнічених спогадів, що призводить до полегшення душевних страждань.

Саме З. Фрейд увів у психологію фундаментальні поняття «несвідомого» та «механізму витіснення», які стали важливою віхою в розумінні сутності психологічної травми. Згідно з ідеями вченого, травматичний досвід, який людина не змогла свідомо прийняти та переробити, залишається динамічно активним у несвідомій сфері, що призводить до виникнення невротичних симптомів.

Суттєве посилення наукового інтересу до проблематики психологічної травми спостерігалось у періоди виникнення військових конфліктів.

Під час Першої світової війни британський психолог Ч. Майерс ввів у науковий обіг термін «снарядний шок» (*shell shock*), яким описав синдром психологічних розладів, що виникають у солдатів, які потрапили під інтенсивний артилерійський обстріл. Таким чином, дослідник звернув увагу на той факт, що важкі психологічні наслідки війни можуть виникати навіть без видимих фізичних ушкоджень, сприяючи глибшому розумінню психологічної травми та її впливу на психічне здоров'я особистості (Герман, 2015).

У міжвоєнний період американський психіатр А. Кардінер провів детальне дослідження посттравматичних неврозів у ветеранів війни. Свої спостереження й аналіз він опублікував у 1941 році в роботі під назвою «Травматичні неврози війни», представивши вичерпний опис симптоматики та механізмів посттравматичних розладів, акцентуючи увагу як на фізіологічних, так і на психологічних аспектах. Його дослідження заклало основу для подальшого аналізу та терапії посттравматичного стресового розладу (ПТСР) (Стеблюк, Проноза-Стеблюк, 2018).

Після закінчення війни у В'єтнамі увага дослідників перефокусувалася на питання психологічної травми в контексті досвіду ветеранів цього конфлікту. У цей період дослідники

звернули увагу на те, що значна кількість солдатів, які повернулися з В'єтнаму, страждали від серйозних психологічних розладів, як-от хронічна тривога, періодичні нічні кошмари або надмірна дратівливість. Ці спостереження призвели до визнання посттравматичного стресового розладу (ПТСР) як окремої діагностичної одиниці, офіційно представленої в третьому виданні психіатричної класифікації DSM-III у 1980 році (Волков, 2023; Діденко, 2017).

Зауважимо, що значний внесок у розвиток вчення сутності психологічної травми, що лягло в основу сучасних наукових підходів до тлумачення цього концепту, зробили послідовники психоаналізу З. Фрейда.

Так, К. Юнг збагатив існуюче розуміння травми, ввівши в її інтерпретацію важливий архетипний вимір і поняття колективного несвідомого. На відміну від класичного погляду З. Фрейда, який зосереджувався переважно на індивідуальних переживаннях, витіснених у несвідоме, К. Юнг також розглядав травму в контексті універсальних патернів і символів, присутніх у людській психіці.

Науковець запропонував поняття «комплекс», визначивши його як набір емоційно заряджених уявлень, пов'язаних із травматичним досвідом, які залишаються активними в несвідомому і впливають на поведінку людини. На його думку, подібні комплекси можуть бути джерелом несвідомого конфлікту і призводити до різних невротичних симптомів. Важливим аспектом його теорії є процес індивідуації – спосіб інтеграції травматичних спогадів та відновлення психічної цілісності через свідому роботу над несвідомими змістами та символами.

Юнгіанська концепція травми звернула увагу на важливість роботи із символікою сновидінь, міфів і художнього вираження в лікуванні людей, які переживають глибоку психологічну травму. Його підхід сприяв розвитку терапії, зосередженої на символічній трансформації травматичного досвіду, що створило нові перспективи лікування та розуміння психопатології не лише в індивідуальному, а й у колективному контексті (Юнг, 2018).

О. Ранк зробив значний внесок у розвиток теорії психологічної травми, сформулювавши оригінальну концепцію «травми народження». Його внесок полягав у розширенні психоаналітичного розуміння психічної травми шляхом введення тези про те, що сам досвід народження є першим і фундаментальним джерелом емоційної травми. На думку вченого, раптова розлука з матір'ю і перехід від внутрішньоутробного середовища до чужого зовнішнього світу є архетиповим травматичним досвідом, який впливає на подальший психологічний розвиток особистості.

О. Ранк вважав, що ця первинна травма лежить в основі пізнішої тривоги розлуки та різних форм психопатології. Його теорія підкреслювала важливість первинної тривоги розлуки й необхідність працювати з нею в терапевтичному процесі. Таким чином, автор заклав основу для більш пізніх терапевтичних підходів, зосереджених на глибокому опрацюванні раннього травматичного досвіду, особливо того, що сягає корінням у превербальний період (Rank, 1993).

Центральне місце в дослідженнях Д. Калшеда посідає аналіз архетипових захисних механізмів, що активуються у відповідь на травматичний досвід і формують «самозахисну систему психіки». На думку науковця, в ситуації екстремальної небезпеки індивідуальна психіка несвідомо вибудовує потужні архетипні захисні структури, покликані зберегти цілісність ядра особистості. Однак ці ж захисні механізми парадоксальним чином блокують повноцінне опрацювання травми, що призводить до хронічної фрагментації особистості та поглиблення емоційної дисоціації.

У своїй фундаментальній монографії «Внутрішній світ травми» (1996) Д. Калшед представив розширену модель внутрішніх захисних фігур, які спочатку слугують для захисту психіки, але із часом перетворюються на саморуйнівні внутрішні сили. Ці сили, які автор називає «внутрішніми сторожами», детермінують роздвоєння особистості та ізоляцію індивіда від його автентичного «я». Д. Калшед приділяє особливу увагу функції архетипних образів і символів у репрезентації як самого травматичного досвіду, так і процесу його символічної інтеграції. Він також підкреслює вирішальне значення терапії, зосередженої на відкритті, аналізі та трансформації цих символічних змістів, як шляху до реінтеграції дисоційованих частин психіки та відновлення особистісної цілісності (Kalsched, 1996).

Відзначимо, що на сучасному етапі вивчення окресленої проблематики особливо важливого значення набувають спроби науковців представити інтегруючі, багатоаспектні моделі.

Наприклад, П. Левін запропонував оригінальний підхід, відомий як метод соматичного досвіду. Вчений вийшов за рамки традиційних уявлень про травму, заснованих суто на психічному або емоційному аналізі, підкресливши ключову роль тілесних відчуттів і фізіологічних реакцій організму. Згідно з його концепцією, травма є результатом незавершеного циклу реакцій «бий або біжи», який застиг у нервовій системі травмованої людини.

П. Левін стверджує, що, зосередившись на фізіологічних аспектах травми, як-от м'язовий тонус, дихання та реакції вегетативної нервової системи, можна вивільнити заблоковану енергію стресу й завершити травматичний цикл. Його підхід поєднує елементи неврології, психології та соматичної терапії з акцентом на відновленні природної здатності організму до саморегуляції. Таким чином, дослідник значно розширив можливості травматерапії, запровадивши інноваційні методи терапевтичної роботи, що поєднують знання з різних наукових дисциплін.

У своїй праці «Втілений страх» Ван дер Колк (Van der Kolk, 2014) представив концепцію, яка поєднує нейробіологічні, психологічні, соціальні та соматичні перспективи. Таким чином, автор стверджує, що досвід травми не обмежується лише психологічною сферою, а передбачає глибокі зміни в структурі та функціонуванні мозку й тіла особистості.

Його комплексна модель припускає, що травматичний досвід призводить до розвитку патологічних моделей реагування вегетативної нервової системи, які зберігаються протягом тривалого часу після події. Отже, Ван дер Колк наголошує на необхідності комплексних терапевтичних підходів, що передбачають як психотерапевтичні втручання, так і тілесно-орієнтовані техніки, зокрема терапію рухом, його або EMDR (терапію десенсибілізації рухом очей).

Дж. Герман зробила значний внесок у розвиток сучасної психотравматології, сформулювавши інтегральний підхід до розуміння та лікування наслідків психологічної травми. У своїй фундаментальній монографії «Травма і відновлення» (1992) вона розширила традиційне розуміння травми, включивши в нього не лише психологічні та емоційні аспекти травматичного досвіду, а й міжособистісний та соціальний контекст. Її концепція комплексної травми підкреслює важливість повторних, хронічних травм у міжособистісних стосунках, як-от домашнє насильство, жорстоке поводження або нехтування, які мають довготривалий вплив на особистість, емоційну регуляцію та здатність формувати соціальні зв'язки.

Дж. Герман запропонувала трифазну модель лікування травми, яка передбачає відновлення почуття безпеки, реконструкцію травматичного наративу та реінтеграцію в суспільство. Її підхід є цілісним, оскільки поєднує індивідуальну, терапевтичну перспективу із ширшим соціальним контекстом, підкреслюючи важливість соціальної підтримки, емпатії та відновлення контролю над власним життям (Герман, 2015).

Висновки та перспективи подальшого дослідження. Отже, психологічна травма є важливим напрямом досліджень у сучасній психології через її багатовимірний вплив на особистість та суспільство. Сучасні підходи розглядають емоційні й когнітивні, а також нейробіологічні й соціальні аспекти.

Еволюція досліджень травми – від класичних психоаналітичних теорій до сучасних інтегративних моделей – дає можливість ефективніше розуміти й лікувати її наслідки. Психологічна травма залишається динамічною галуззю досліджень, яка потребує подальшого вивчення в клінічному та соціальному контекстах.

Література

- Волков К. Травматичний досвід: історична експлікація вивчення в психології. *Психологічні перспективи*. 2023. Вип. 41. С. 55–73.
- Герман Д. Психологічна травма та шлях до видужання: наслідки насильства – від знущань у сім'ї до політичного терору / пер. з англ. О. Лизак та ін. Львів : Видавництво Старого Лева, 2015. 424 с.
- Діденко Г. О. Етапи дослідження травматичних подій в психологічній науці. *Science and Education a New Dimension. Pedagogy and Psychology*. 2017. № 51 (112). С. 65–68.
- Кульчицька А. В. Психологічні ресурси осіб із психотравмуючим дитячим досвідом : робота на здобуття освітнього ступеня магістра, спеціальність 053 Психологія. Волинський національний університет імені Лесі Українки. 2025. URL: https://evnuir.vnu.edu.ua/bitstream/123456789/27706/3/Kulchytska_2025.pdf.
- Стеблюк В. В., Проноза-Стеблюк К. В. Травма та травматерапія: історія та сьогодення. *Український вісник психоневрології*. 2018. Т. 26, № 4. С. 82–86.

- Юнг К. Г.** Архетипи і колективне несвідоме / пер. з нім. О. Фешовець. Львів : Астролябія, 2018. 608 с.
- Breslau N., Kessler R.C., Chilcoat H.D., Schultz L.R., Davis G.C., Andreski P.** Trauma and posttraumatic stress disorder in the community: The 1996 Detroit Area Survey of Trauma. *Archives of General Psychiatry*. 1998. Vol. 55, № 7. P. 626–632.
- Helzer J.E., Robins L.N., McEvoy L.** Post-traumatic stress disorder in the general population. *The New England Journal of Medicine*. 1987. Vol. 317, № 26. P. 1630–1634.
- Kalsched D.** The Inner World of Trauma: Archetypal Defences of the Personal Spirit. London : Routledge, 1996. 240 p.
- Kessler R.C., Sonnega A., Bromet E., Hughes M., Nelson C.B.** Posttraumatic stress disorder in the National Comorbidity Survey. *Archives of General Psychiatry*. 1995. Vol. 52, № 12. P. 1048–1060.
- Lis-Turlejska M.** *Traumatyczne zdarzenia i ich skutki psychiczne*. Warszawa : Wydawnictwo Instytutu Psychologii PAN, 2005. 142 s.
- Norris F.H., Slone L.B.** The epidemiology of trauma and PTSD. Friedman M.J., Keane T.M., Resick P.A. (Eds.). *Handbook of PTSD: Science and practice*. New York, NY : Guilford Press, 2007. P. 78–98.
- Rank O.** *The Trauma of Birth*. New York : Dover Publications, 1993. 240 p.
- Van der Kolk B.A.** *The body keeps the score: Brain, mind, and body in the healing of trauma*. New York, NY : Viking, 2014. 560 p.

References

- Volkov, K.** (2023). Travmatychnyi dosvid: istorychna eksplikatsiia vyvchennia v psykholohii [Traumatic experience: historical explication of its study in psychology]. *Psykhologichni perspektyvy – Psychological Perspectives*, 41, 55–73 [in Ukrainian].
- Herman, D.** (2015). Psykhologichna travma ta shliakh do vyduzhannia: naslidky nasylstva – vid znushchan u simi do politychnoho teroru [Psychological trauma and the path to recovery: aftermath of violence – from domestic abuse to political terror] / per. z angl. O. Lyzak et al.). Lviv: Vydavnytstvo Staroho Leva. 424 p. [in Ukrainian].
- Didenko, H.O.** (2017). Etapy doslidzhennia travmatychnykh podii v psykholohichnii nautsi [Stages of research of traumatic events in psychological science]. *Science and Education a New Dimension. Pedagogy and Psychology*, 51 (112), 65–68 [in Ukrainian].
- Kulchytska, A.V.** (2025). *Psykhologichni resursy osib iz psykotravmuiuchym dytyachym dosvidom: Robota na zdobuttia osvithnoho stupenia mahistra, spetsialnist 053 Psykhologhiia* [Psychological resources of individuals with traumatic childhood experiences: Master's thesis, specialty 053 Psychology]. Lesya Ukrainka Volyn National University. Retrieved from: https://evnuir.vnu.edu.ua/bitstream/123456789/27706/3/Kulchytska_2025.pdf [in Ukrainian].
- Stebliuk, V.V., & Pronoza-Stebliuk, K.V.** (2018). Travma ta travmaterapiia: istoriia ta sohodennia [Trauma and traumatherapy: history and modernity]. *Ukrainskyi visnyk psykhonevrolohii – Ukrainian Bulletin of Psychoneurology*, 26 (4), 82–86 [in Ukrainian].
- Jung, C.G.** (2018). Arkhetypy i kolektyvne nesvidome [Archetypes and the collective unconscious]; per. z angl. O. Feshovets. Lviv: Astrolabiia. 608 p. [in Ukrainian].
- Breslau, N., Kessler, R.C., Chilcoat, H.D., Schultz, L.R., & Davis, G.C., Andreski P.** (1998). Trauma and posttraumatic stress disorder in the community: The 1996 Detroit Area Survey of Trauma. *Archives of General Psychiatry*, 55 (7), 626–632 [in English].
- Helzer, J.E., Robins, L.N., & McEvoy, L.** (1987). Post-traumatic stress disorder in the general population. *The New England Journal of Medicine*, 317 (26), 1630–1634 [in English].
- Kalsched, D.** (1996). The Inner World of Trauma: Archetypal Defences of the Personal Spirit. London: Routledge. 240 p. [in English].
- Kessler, R.C., Sonnega, A., Bromet, E., Hughes, M., & Nelson, C.B.** (1995). Posttraumatic stress disorder in the National Comorbidity Survey. *Archives of General Psychiatry*, 52 (12), 1048–1060 [in English].
- Lis-Turlejska, M.** (2005). *Traumatyczne zdarzenia i ich skutki psychiczne*. [Traumatic events and their psychological consequences]. Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Psychologii PAN. 142 p. [in Polish].
- Norris, F.H., & Slone L.B.** (2007). The epidemiology of trauma and PTSD. Friedman M.J., Keane T.M., Resick P.A. (Eds.). *Handbook of PTSD: Science and practice*. New York, NY: Guilford Press. P. 78–98 [in English].
- Rank, O.** (1993). *The Trauma of Birth*. New York: Dover Publications. 240 p. [in English].
- Van der Kolk, B.A.** (2014). *The body keeps the score: Brain, mind, and body in the healing of trauma*. New York, NY: Viking. 560 p. [in English].